

УДК 930.255(477-25)“185/191”

Л. А. СУХИХ*

**“СПИСОК АКТОВЫХ КНИГ, ХРАНЯЩИХСЯ
В КИЕВСКОМ ЦЕНТРАЛЬНОМ АРХИВЕ”:
ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ
(до 165-річчя Київського центрального архіву
давніх актових книг)**

Висвітлено створення у Київському центральному архіві давніх актових книг єдиного обліково-довідкового документа на збірку актових книг, що надійшла на зберігання в Архів згідно з іменним указом від 2 квітня 1852 р. Встановлено, що всіх укладачів “Списку” було шестеро, названо їхні прізвища. Вперше розкрито методику створення цього документа: в основу її покладено передавальні описи, згідно з якими актові книги надходили з присутственных місць в Архів. Виявлено факт початку роботи над каталогом актових книг у 1910-х роках. Розшукано передмову до друкарського примірника “Списку”; її подано в додатках до статті. Аргументовано необхідність створення сучасного повноцінного каталогу актових книг.

Ключові слова: Київський центральний архів давніх актових книг; Віленський і Вітебський центральні архіви давніх актових книг; передавальні описи; подокументні описи; каталог актових книг; А. Я. Красовський; Е. В. Станкевич; І. М. Каманін; В. О. Романовський.

Питання про створення науково-довідкового апарату до актових книг¹ виникло з часу надходження їх на зберігання в державні архіви (на жаль, його й дотепер кардинально не вирішено). Про це йшлося вже в іменному указі № 26126 від 2 квітня 1852 р. про заснування в Києві, Вітебську і Вільні центральних архівів для актових книг західних губерній². Згідно з указом усі присутственні місця, в яких ці документи зберігалися ще з кін. XVIII ст., були зобов’язані скласти “надлежащие” (передавальні) описи на актові книги до 1799 р. включно³. На основі цих описів й здійснювалося передавання документів у новостворені архіви.

У Київський центральний архів давніх актових книг⁴ (далі – Архів, Київський центральний архів, КЦАДА) основні надходження відбулися упродовж перших двох років його існування. Актові книги надіслали з багатьох повітових судів Київської, Подільської і Волинської губерній, городових магістратів найбільших міст краю (магістратські й ратушні книги), трьох палат цивільного суду – Волинської, Київської та По-

* Сухих Лідія Андріївна – провідний науковий спеціаліст відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (до листопада 2015 р.).

дільської, а також Подільської палати кримінального суду – всього з 62 установ (присутственних місць) Російської імперії. Саме на ці установи покладалося ще й складання передавальних описів (їх засвідчували всі члени присутственних місць та їхні секретарі) і доставка документів. На практиці актові книги поступали в Архів невеликими партіями, бо відбір та описування їх на місцях, пакування (їх зазвичай зашивали в мішковину) й пересилання поштою вимагали значних зусиль, часу й коштів. В Архіві саме передавальні описи тривалий час слугували єдиним обліково-довідковим документом на актові книги, найперше під час виконання запитів, які надходили з тих самих присутственних місць. Згідно з цими описами упродовж 1853–1854 рр. було здійснено перевіряння наявності всіх одержаних із місць актових книг. Для цього з канцелярії київського генерал-губернатора було відряджено в Архів колезького радника Козачинського і надвірного радника Шульгіна⁵. Акцентуємо увагу на тому, що з самого початку актові книги в Архіві обліковувалися не за фондовою приналежністю до ліквідованих судово-адміністративних установ Речі Посполитої, а за назвами установ Російської імперії, в яких вони зберігалися до надходження в Архів. Саме за цими назвами згодом було поділено “Список актових книг” на 62 розділи.

Більшість передавальних описів збереглася дотепер. Їх сформовано у чотири діловодні справи⁶. Ще про одну, найбільшу за обсягом (288 арк.), відомо з діловодного опису Ф. 303 “Київський центральний архів давніх актів” (сам фонд не зберігся)⁷, в якому під № 3380 записано передавальні описи Луцького повітового суду.

Указом від 2 квітня 1852 р. зобов’язано завідувачів трьох новостворених архівів – Київського, Вітебського і Віленського, скласти попередньо короткі подокументні описи кожної актової книги, а після закінчення цієї роботи “заведывающие архивами обязаны приступить к составлению полных и подробных каталогов, долженствующих заключать в себе сведения, необходимые для ученых исследований”. При цьому генерал-губернаторам доручалося (після вивчення питання) призначити терміни виконання обох видів робіт⁸.

Величезні труднощі у створенні обліково-довідкового апарату виникли в усіх трьох архівах уже з перших років діяльності. Спочатку їхні працівники намагалися чітко виконувати вимоги закону 1852 р. щодо складання коротких описів згідно з визначеною формою за порядком розміщення актів у книзі. З часом ставало все більш зрозумілим, що поставлене завдання неможливо швидко виконати через величезні обсяги робіт, а найперше – через відсутність належного кадрового забезпечення у кількісному і якісному відношенні: підготовлених для такої роботи фахівців просто не було, та й не могло бути, позаяк справа була цілковито новою⁹. Такий стан дався взнаки вже з початком виконання

першої частини завдання, поставленого законом 1852 р. – складання подокументних описів актових книг. Перша спроба їх створення у Київському центральному архіві зазнала провалу: 216 таких описів, складених упродовж 1863–1866 рр., було забраковано правлінням Університету Св. Володимира¹⁰, після чого за 1866–1890 рр. складені описи до 75 книг, але опубліковані тільки 42. Як засвідчує один із найвідоміших очільників Архіву І. М. Каманін, починаючи з 1860-х років усі архіви піднімали питання про необхідність внесення змін у первісний план¹¹. Зокрема, у Віленському архіві, найбільшому за обсягом, намагалися відмовитися від складання подокументних описів до кожної актової книги, сконцентрувавши увагу переважно на створенні до них покажчиків – предметних, імен і географічних назв – за прикладом Головного архіву Царства Польського у Варшаві. Ця спроба віленських архівістів підтримки не мала, і станом на 1900 р. ними було підготовлено описи до 10 актових книг (видано у Вільні в 1901–1912 рр.), що аж ніяк не вирішувало проблему (кількість актових книг у Віленському архіві на кін. ХІХ ст. становила 23 326)¹². Питання про відмову від коротких описів або доповнення їх покажчиками, аби пристосувати ці описи до вимог науки, дискутувалося і в Київському центральному архіві (йдеться, зокрема, про полеміку між завідувачем К. О. Царевським і співробітниками архіву Є. К. Козловським та І. П. Новицьким)¹³. За свідченням І. М. Каманіна, станом на кін. ХІХ ст. в Архіві було складено всі три покажчики до десяти найдавніших актових книг (ХVІ ст.) Луцького повіту, але їх не було надруковано¹⁴.

Подокументний облік актових книг у коротких описах тісно пов'язаний з виконанням ще одного, найважливішого завдання, поставленого перед трьома центральними архівами – Київським, Вітебським і Віленським, указом від 2 квітня 1852 р. Як уже про це йшлося, указом намічалось після завершення роботи зі складання описів приступити до створення повних і детальних каталогів актових книг. На папері все виходило справно: створення таких каталогів було б посильним саме на основі згадуваних описів. Однак через апріорну неможливість виконання першої частини завдання постала загроза провалу в здійсненні другої його частини. А необхідність у створенні в кожному архіві загального облікового документа на актові книги ставала все нагальнішою: передавальні описи, які слугували ним тривалий час, не відповідали критеріям архівного обліку.

Отже, всі три архіви фактично замість підготовки наукових каталогів приступили до нагальнішої роботи – створення облікових і меншою мірою довідкових узагальнюючих документів. Кожен архів надав цьому документу свою назву. У Віленському архіві його укладач М. І. Горбачевський використав означений в указі 1852 р. термін: “Каталог древним актовим книгам губерний: Виленской, Гродненской,

Минской и Ковенской, а также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящихся ныне в Центральном архиве в Вильне. Составлен архивариусом оного, членом Виленской археографической комиссии М. Горбачевским” (издание официальное. Вильно 1872)¹⁵. Каталог поділено на розділи за назвами губерній (див. їх у заголовку каталогу); в кожному розділі виділено підрозділи, що відповідають окремим судовим установам Великого князівства Литовського, тобто фондоутворювачам.

До “Каталогу” включено 18243 од. зб., всім їм присвоєно валову нумерацію. Окремі види інформації в ньому розміщено в п’яти колонках: у 1-й, під назвою “№ Центр[ального] архива”, наведено архівну (валову) нумерацію; у 2-й (№ судеб[ного] места) вказано номер справи згідно з передавальними описами, створеними у судових місцях Російської імперії, звідки вони передавалися в архів¹⁶. У 3-й колонці (“За какие годы”) наведено дати (роки) кожної актової книги; у 4-й – вказано кількість аркушів (“число листов”). 5-а колонка (“примечания”), за рідкісними випадками, залишилася незаповненою. Передмова до “Каталогу” має самостійне наукове значення: до неї включено змістовні довідки про суди Великого князівства Литовського, наведено відомості про структуру і зміст актових книг, їхнє групування в каталозі тощо. Як додатки до “Каталогу” включено “Алфавитный указатель всех имений и дворищ” та “Алфавитный реестр судебным местам, которых древние акты хранятся в Центральном архиве в Вильне”.

У Вітебському архіві подібний документ названо “Общая перечневая опись актов книг судебных мест Витебской и Могилевской губерний, хранящихся в Центральном архиве в Витебске”. Цей “Переліковий опис” вміщено у передмові до першого тому серійного документального видання “Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в центральном архиве в Витебске, и изданные под редакцией архивариуса сего архива Созонова” (Витебск, 1871. С. XIII–LII)¹⁷. У передмові викладено історію комплектування Вітебського архіву актовими книгами.

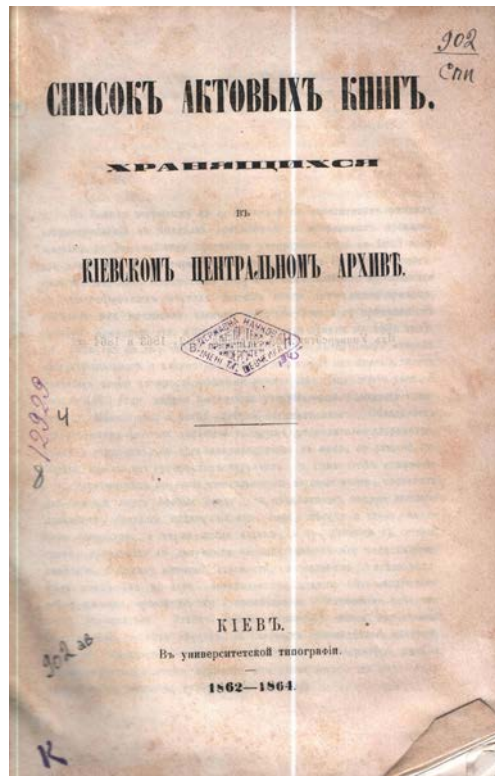
“Переліковий опис” включає 1823 актові книги. Поділяється на 2 розділи, які мають окрему нумерацію. Розділ 1-й стосується Вітебської губернії, складається з 17 підрозділів, у заголовках кожного з яких винесено назву повітового суду або магістрату, у яких актові книги зберігалися з кін. XVIII ст. Включає 956 позицій. Розділ 2-й, що стосується Могилевської губернії, складається з 12 підрозділів (відповідні повітові суди й магістрати). Включає 870 позицій. Інформацію подано в шести колонках: 1-а (“№ общий централ[ьного] архива”), в якій наведено номери актових книг, присвоєні в архіві; 2-а “№ судебного места”, тобто, номери за передавальними описами; 3-я, в якій вказано

роки складання актових книг, 4-а (“какого рода книга по содержанию”), в якій вказано вид актової книги (городська, протокольна, декретова, реєстри тощо; часто записано просто: “актовая книга”); у 5-ій колонці вказано кількість аркушів у кожній актовій книзі, у 6-ій – мови документів.

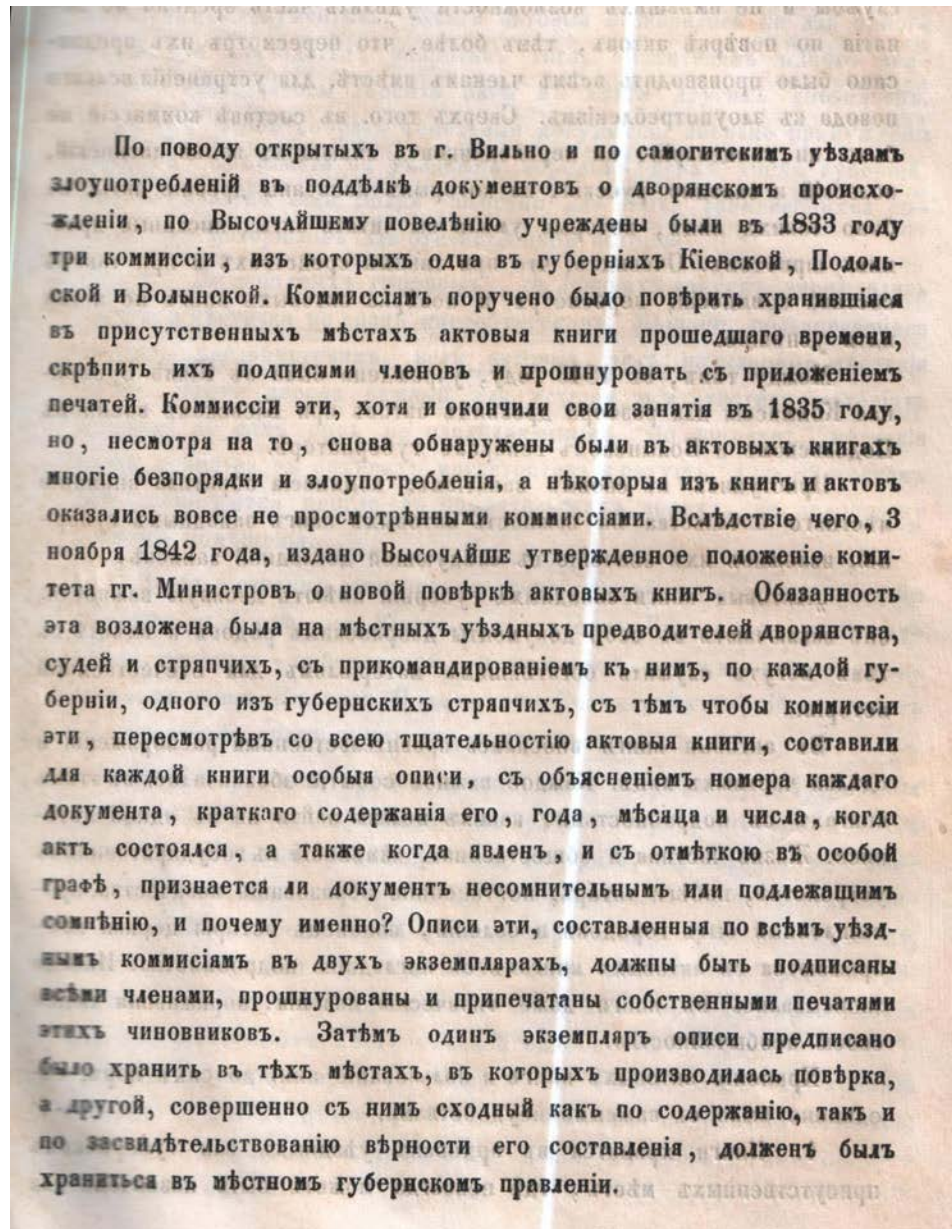
Однак першим із трьох архівів, який створив такий компактний обліковий документ, був Київський. Його опубліковано частинами в “Университетских известиях” (виданні Університету Св. Володимира, Київ) за 1862–1864 рр. під назвою “Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве”¹⁸. В ЦДАК України дотепер зберігся примірник цього унікального документа, зібраний з друкарських відбитків із вказаного видання¹⁹. Той факт, що “Список” (“каталог”) досить швидко перетворився на “величезний бібліографічний раритет”, уже 1929 р. відмічав тодішній директор КЦАДА В. О. Романовський²⁰.

На відміну від подібних облікових документів Віленського і Вітебського центральних архівів, авторство яких відмічено вже в назві (це – очільники архівів, відповідно М. І. Горбачевський та О. М. Созонов), питання щодо укладачів “Списку актових книг”, що зберігалися в Київському центральному архіві, дотепер не було з’ясовано до кінця. Традиційне пов’язування цього авторства з І. М. Каманіним, що побутовало в Центральному державному історичному архіві УРСР (далі – ЦДІА) певний час у післявоєнний період, не витримувало жодної критики, бо цей архівіст почав працювати тут через багато років після створення “Списку”. Надалі укладання цього облікового документа приписувалося співробітникам Архіву Е. В. Станкевичу.

“Список” було підготовлено й опубліковано за урядування А. Я. Красовського (1852–1866 рр.). Однак він виконував обов’язки завідувача Архіву за сумісництвом, будучи бібліотекарем Університету Св. Володимира. Йому (так само як керівникам інших двох архівів) уже

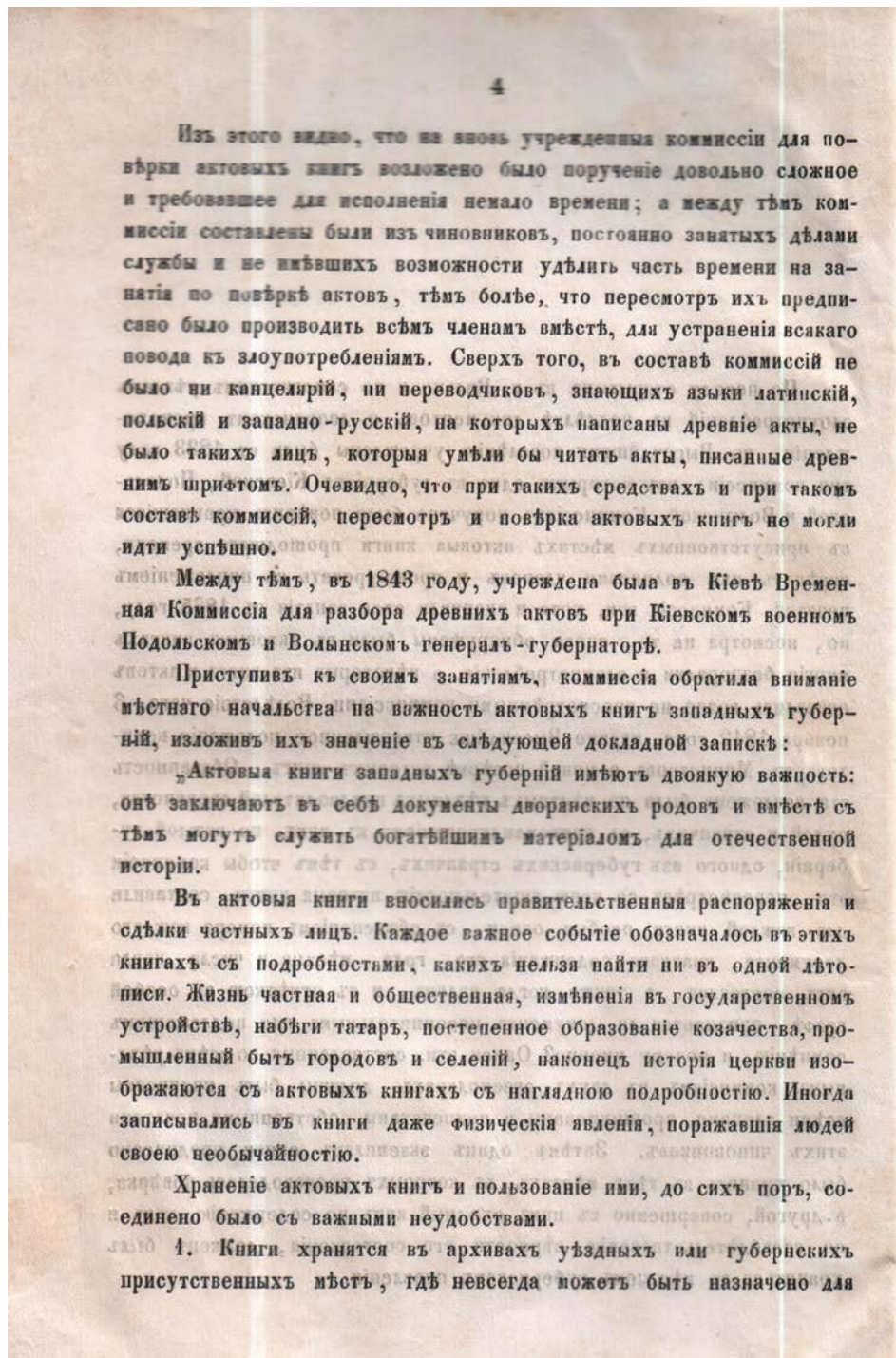

“Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” (К., 1862–1864).

Передмова до друкованого видання “Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве” (К., 1862–1864).

Окреме видання “Списку” з передмовою зберігається в Науковій бібліотеці імені М. О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Саме звідти цю передмову й скопійовано.

Передмова до друкованого видання «Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве» (К., 1862–1864) (продовження).

нихъ удобное и безопасное помѣщеніе. Отъ этого многія актовыя книги частію сожгли, частію истреблены пожаромъ.

2. Разрозненность актовыхъ книгъ, разбѣянныхъ по уѣзднымъ городамъ трехъ губерній, весьма затрудняетъ дворянъ при отысканіи фамильныхъ документовъ. Книги актовыя назначались не для одного уѣзда или воеводства; напротивъ того, обывателямъ одного воеводства дозволялось вносить акты въ книги другихъ воеводствъ. Поэтому, чтобъ собрать фамильные документы, дворяне принуждены бывають разѣзжать по уѣзднымъ городамъ всѣхъ трехъ губерній. Это неудобство еще болѣе тягостно для лицъ, занимающихся собираніемъ матеріаловъ для отечественной исторіи.

3. Въ западныхъ губерніяхъ, съ древнихъ временъ, учреждались города и мѣстечка на правѣ магдебургскомъ. Мѣщане, пользовавшіеся правомъ магдебургскимъ, вели актовыя, такъ называемыя мѣстскія книги. Этотъ весьма важный для исторіи и статистики матеріалъ остается до сихъ поръ не изслѣдованнымъ. По городамъ, мѣстскія книги хранятся въ архивахъ магистратовъ и ратушъ, а по мѣстечкамъ онѣ сберегаются иногда въ обывательскихъ домахъ, по недостатку лучшаго помѣщенія.

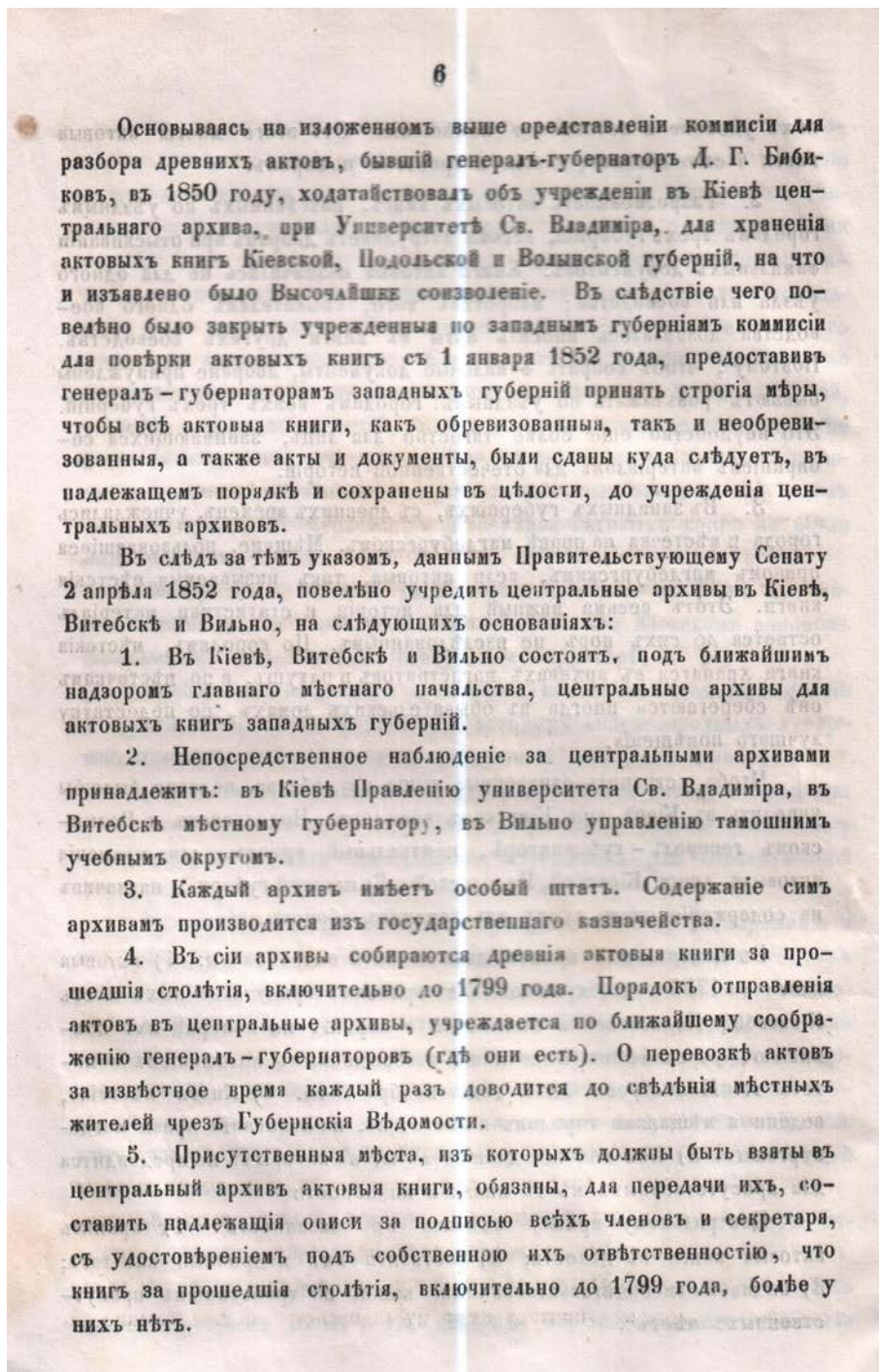
Чтобъ устранить означенныя выше неудобства, полезно было бы учредить въ Кіевѣ, при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волинскомъ генералъ-губернаторѣ, центральный архивъ, для храненія актовыхъ книгъ Кіевской, Подольской и Волинской губерній, назначивъ на содержаніе онаго сумму изъ земскихъ сборовъ.

Въ центральный архивъ должны быть вытребованы: 1) актыя книги по 1799 годъ, хранящіяся въ архивахъ присутственныхъ мѣстъ Кіевской, Подольской и Волинской губерній, по повѣркѣ ихъ комисією, учрежденною Высочайше утвержденнымъ положеніемъ комитета гг. Министровъ 1842 года ноября 3-го. 2) Книги мѣстскія, веденыя мѣщанами городовъ и мѣстечекъ, на основаніи права магдебургскаго. 3) Всѣ вообще древніе акты, въ которыхъ не предвидится для присутственныхъ мѣстъ никакой надобности.

Центральному архиву вѣдѣть въ обязанность: 1) хранить актыя книги въ цѣлости; 2) составить имъ подробный каталогъ; 3) выдавать засвидѣтельствованныя, копіи, по требованіямъ присутственныхъ мѣстъ.

Передмова до друкованого видання “Список актовыхъ книгъ, хранящихся в Кіевскомъ центральномъ архивѣ” (К., 1862–1864) (продовження).

Передмова до друкованого видання “Списокъ актовыхъ книгъ, хранящихся въ Кіевскомъ центральномъ архивѣ” (К., 1862–1864) (продовження).

6. Книги, такъ называемыя мѣстскія (бывшихъ въ мѣстечкахъ магдебургій), остающіяся въ мѣстечкахъ, по уничтоженіи ратушъ, у частныхъ лицъ, должны быть собраны и доставлены въ архивы посредствомъ мѣстныхъ полицейскихъ властей. Генералъ-губернаторы особенно обязаны имѣть строгое съ своей стороны наблюденіе, чтобы при собраніи находящихся у частныхъ лицъ древнихъ актовыхъ книгъ, которыя должны быть доставлены въ центральные архивы, полицейскіе чиновники не дозволяли себѣ никакихъ притѣснительныхъ и противозаконныхъ дѣйствій и ограничивались собираніемъ однихъ подлинныхъ актовыхъ книгъ, отнюдь не касаясь выписокъ изъ сихъ книгъ, составляющихъ частную собственность, а равно и указателей и вообще книгъ или рукописей, составленныхъ частными лицами; въ случаѣ же надобности въ сихъ послѣднихъ, для замѣны утраченныхъ подлинныхъ книгъ, входила бы съ представленіемъ къ начальству, отъ котораго зависитъ пріобрѣтеніе подобныхъ рукописей по добровольнымъ сдѣлкамъ съ лицами, коимъ оныя принадлежать.

7. Книги, собранныя въ центральныхъ архивахъ, должны быть раздѣлены на два главныхъ разряда: актовъ токмо явленныхъ, и актовъ сознанныхъ. Затѣмъ завѣдывающіе архивами, вмѣстѣ съ своими помощниками, должны составить предварительно краткія описи книгамъ, съ объясненіемъ нумера каждаго документа, краткаго содержанія его, года, мѣсяца и числа, ко да оный состоялся, а также когда оный явленъ, начавъ съ книгъ, при коихъ описей вовсе не окажется. Описи должны быть напечатаны и разосланы во всѣ губерскія и уѣздныя судебныя мѣста, а также въ депутатскія собранія западныхъ губерній. По составленіи сихъ описей и по разсылкѣ ихъ, завѣдывающіе архивами обязаны составить полные и подробные каталоги, долженствующіе заключать въ себѣ свѣдѣнія, необходимыя для ученыхъ изслѣдованій. Для составленія какъ предварительныхъ описей, такъ и каталоговъ, предоставлено генералъ-губернаторамъ, по предварительномъ обозрѣніи труда, назначить опредѣлительные сроки.

8. Книгамъ съ 1800 года, оставляемымъ въ присутственныхъ мѣстахъ, мѣста сіи обязаны составить подобныя вышеозначеннымъ (ст. 7) описи, и затѣмъ самыя книги должны быть перенумерованы и прошнурованы и къ шнурамъ приложена печать.

9. О выдачѣ изъ актовыхъ книгъ, собранныхъ въ центральныхъ архивахъ, выписей, частныя лица съ просьбами, а присутственныя

1852 р. було надано двох помічників – постійного (з окладом 350 руб. на рік) і тимчасового – “назначеному временно до окончательного составления каталога актовым книгам, исполняющему и обязанности переводчика” (річний оклад – 500 руб.)²¹. Саме ці помічники (бо на практиці до роботи також підключався й постійний помічник) підготували “Список”. Це однозначно засвідчує перелік співробітників Київського центрального архіву за 1852–1902 рр. за підписом І. М. Каманіна з відомостями про виконану роботу, датований 20 березня 1903 р. На початку списку вміщено прізвища шістьох працівників Архіву з відміткою про період роботи в ньому: С. П. Крижановський (1852–1858 рр.), В. А. Рогальський (січень – листопад 1858 р.), А. М. Верминський (1858–1868 рр.), М. І. Якубовський (1852–1861 рр.), Л. О. Ленс (1859–1861 рр.) і Е. В. Станкевич (1861–1866 рр.) з такою приміткою: “Этими лицами был составлен напечатанный в 1862–1864 гг. список актовых книг архива, являющийся таким образом каталогом”²².

Отже, приписувати авторство “Списку” комусь одному з архівістів, за аналогією з відповідними обліковими документами Віленського і Вітебського архівів, не доводиться. Повторимося, що єдиний примірник “Списку актових книг”, який зберігся в Архіві дотепер, – це зшиток друкарських відбитків із дев’яти номерів “Университетских известий”, в яких його було опубліковано. Він починається прямо з основного розділу (згідно з друкарською пагінацією – зі с. 10, архівною – 8зв.) і тексту передмови в ньому немає. Чи не вперше про наявність передмови згадала американська дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед, приписавши авторство її Е. В. Станкевичу²³. Нам вдалося відшукати повний примірник “Списку” з передмовою: він зберігається у Науковій бібліотеці імені М. О. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка (передмова – с. 3–9; подаємо її в додаткові до статті). Припускаємо, що автором її може бути тодішній керівник Архіву А. Я. Красовський: стиль її написання близький до стилю інших складених архівістом документів.

Підкреслюємо, що в основу “Списку” покладено передавальні описи: аби дійти такого висновку, варто лише порівняти обидва документи між собою (про включення у “Список” нумерації актових книг за передавальними описами див. далі). Складно пояснити логіку побудови “Списку” (точніше, її відсутність): скоріш за все, до друку передавали окремі розділи в міру підготовки, навіть без дотримання алфавіту їхніх назв. Цих розділів є 62. В заголовки винесено назви повітових судів, магістратів та ін. адміністративно-судових установ, в які актові книги було передано в кін. XVIII ст. із відповідних фондоутворювачів – установ Речі Посполитої. Пояснення цьому сформульовано в передмові (с. XXV) до “Каталогу” Віленського центрального архіву (без сумніву, воно поширювалося й на “Переліковий опис” Вітебського і на “Спи-

сок” Київського центрального архіву): “Судебные места распределить не по воеводствам и поветам, в которых они находились в древности; но по губерниям, чтобы каждый, раскрыв каталог, мог с первого взгляда видеть в какой территории находилось древнее судебное место”²⁴.

Всі актові книги Київського центрального архіву внесено в “Список” згідно з валовою нумерацією з № 1 до № 5838. Ці номери також було наклеєно на актові книги; вони збереглися дотепер. Інформацію в “Спискові” поділено між такими колонками: в 1-ій подано порядкові номери актових книг, у 2-ій вказано роки документів, у 3-ій – кількість аркушів. Значущим було запровадження 4-ї колонки “Название книг”, що вигідно відрізняло “Список” Київського центрального архіву від аналогічних довідників двох інших архівів і дещо наближало його до власне каталогу. В ній вказано установи-фондоутворювачі (що дуже важливо), визначено види актових книг і мови документів.

Переломним у діяльності Архіву і, відповідно, у застосуванні “Списку” став 1869 р. Тоді, у зв’язку з викриттям масштабних фальшувань – підробки записів в актових книгах²⁵, указом від 30 жовтня 1869 р. в Архіві було призупинено видання довідок окремим особам для підтвердження дворянського походження. Відтак посилилася участь Архіву в науково-видавничій діяльності: він став базою для підготовки документів до публікації, здійснюваної Київською археографічною комісією. Завданням архівних працівників став пошук і тематичне виявлення документів з актових книг, а також консультації дослідників. Це потребувало орієнтування у безмежному актовому морі. Одним із найкращих таких “гідів” упродовж кількох десятиліть був І. М. Каманін²⁶, а “Список” слугував йому та іншим архівістам тим орієнтиром.

Саме виходячи з практичних потреб архівістів, цей єдиний примірник “Списку”, що зберігся в Архіві дотепер, поступово було перетворено ще й на покажчик, найперше топографічний. Насамперед, на лівих берегах його сторінок, поза межами друкованого тексту, навпроти валової нумерації актових книг, від руки було додано ще одну нумерацію – окрему в межах кожного з 62 розділів (інколи її розділено й всередині розділу). Нами встановлено, що це нумерація актових книг за передавальними описами – припускаємо, що доповнили нею “Список” ще до 1869 р., бо такий зв’язок між двома документами був потрібен архівістам насамперед для пришвидшення виконання запитів із місць.

Велика кількість цифрових позначок, зроблених від руки на берегах сторінок зліва і справа, а також розбивка лініями на групи номерів актових книг означала схему розміщення документів Архіву у приміщенні Університету Св. Володимира (аж до 1943 р. включно): актових книг за стелажми, шафами й полицями²⁷.

Згодом до цього архівного друкованого примірника “Списку” поступово було долучено кілька додатків (не публікувалися). Це, насам-

перед, рукописний розділ “Прибавление к списку актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве”, актові книги № 5839–5885. Сюди ввійшли окремі книги, що з запізненням надійшли з місць, а також із Київської археографічної комісії (в їх числі – документи стосовно монастирів). Частину записів зроблено І. М. Каманіним (визначено за почерком). Продовження додатку: № 5886–5936, – машинописне і № 5937–5938 – дописано від руки, складено, на відміну від усього попереднього тексту, українською мовою. У значній кількості заголовків справ цієї групи позначено належність цих одиниць зберігання до Київської казенної палати.

Наступний додаток до “Списку” – це робочі замітки про фізичний стан актових книг, що їх використовували при ремонті й реставрації (арк. 124–135зв.). Останній додаток – це частина топографічного покажчика під назвою “Летичевские” (арк. 136–139). Вочевидь, що тут переважно йдеться про розміщення документів у фасцикулах²⁸.

Отже, з роками цей примірник “Списку актових книг”, що зберігся в Архіві, обріс різноманітними доповненнями й додатками, потреба в яких повсякчас виникала й тому їх зручно було тримати під однією палітуркою²⁹. Водночас деякі додатки, що стосувалися власне “Списку”, внесли певну розмитість, різночитання щодо кількісного складу актових книг, бо, як виявилось згодом, частина включень не належала безпосередньо до цих книг, а більше була схожа на них зовнішньо (шкіряна оправа, великий обсяг), а також за хронологічною належністю (найбільше – до кін. XVIII ст.). З цими та іншими труднощами в архівному облікові зіткнулися у 1920-х роках архівісти КЦАДА, які тоді активно опрацьовували актові книги. Про це йдеться у статті вченого архівіста КЦАДА, завідувача першого відділу О. М. Андріяшева, присвяченій актовим книгам. Він узяв на розгляд тільки “актовий матеріал”, вміщений у надрукованому упродовж 1862–1864 рр. “Спискові” – 5838 актових книг. При цьому автор відмітив недоліки “Списку”, зокрема, численні неточності й помилки у визначенні змісту книг, а також труднощі в підборі актів за хронологією. Ці недоліки автор намагався компенсувати власними напрацюваннями й спостереженнями, зокрема відомостями про актові книги, до яких станом на 1929 р. (рік публікації статті) було складено подокументні описи, а також хронологічним покажчиком актових книг. Доробок О. М. Андріяшева слугує цінним доповненням і роз’ясненням до “Списку”³⁰. Архівісти 1920-х років заявляли про необхідність перевидати “Список”. Вважаємо, що саме з цією метою після 1929 р. було виготовлено його машинописний примірник; крім номерів 1–5838 друкованого видання, він включав ще й додаткові номери до 5885 включно (інших рукописних додатків у ньому немає)³¹.

Питання про створення власне каталогів актових книг не було знято з порядку денного після складання облікових списків цих книг у трьох центральних архівах давніх актових книг – Київському, Віленському й Вітебському. Набутий з роками досвід переконливо свідчив, що складання подокументних описів актових книг, на основі яких мав створюватися каталог – справа марудна, строки її закінчення навіть не проглядалися. Наприклад, було підраховано, що у Київському центральному архіві, при штатах 1890-х років, ця робота мала б тривати щось упродовж 2 тис. років³². Як уже йшлося, пропозиції архівістів замінити подокументні описи складанням алфавітних покажчиків було відхилено владою. В діяльності архівів накопичилися й інші проблеми, що потребували нагального вирішення. Через те у вересні 1892 р. при Міністерстві народної освіти було створено комісію для реорганізації діяльності центральних архівів давніх актів. 9 липня 1902 р. підсумки її роботи було передано в Державну раду³³. В результаті 21 лютого 1903 р. створено нову урядову комісію для підготовки заходів щодо успішної діяльності Київського і Віленського центральних архівів (Вітебський архів 1903 р. було приєднано до Віленського)³⁴. В обох комісіях представником від Київського центрального архіву був професор Університету Св. Володимира М. Ф. Владимирський-Буданов; у розробленні пропозицій на розгляд комісій з ним тісно співпрацював керівник Архіву (архіваріус) І. М. Каманін.

У результаті було ухвалено пропозицію М. Ф. Владимирського-Буданова щодо способу інвентарного описування актових книг; складання інвентарного опису (інвентарного каталогу) було визнано першочерговим і доцільним, воно означало б приведення архіву “в порядок” і дозволило б “хранить в целости его содержание”, до того ж такий каталог мав слугувати джерелом інформації про конкретні актові документи. На думку членів обох комісій, на цей вид роботи не потрібно було б ні тисячоліть, ані століть: тоді вважалося, що завершення проекту можливе (за різними підрахунками) за 10–15–20 років. Ця інвентарна форма включала визначення номера актової книги, року складання, кількості аркушів і актів, додатків, сумнівних і сфальшованих документів, а також (найголовніше на наш погляд) короткий зміст книги, визначення найважливіших її документів. Зразок такого розробленого М. Ф. Владимирським-Будановим “Примірного інвентарного опису” до книги № 2047 за “Списком актових книг” (ще одна назва – “Форма каталогу”), зберігся дотепер³⁵.

На основі висновків цих комісій Міністерство народної освіти повинно було розробити остаточні пропозиції, “при этом названному ведомству следует иметь в виду, что архивное дело представляется вообще весьма трудным”³⁶. Остаточне рішення щодо форми і змісту інвентарного каталогу, а також строків його підготовки було оформ-

лено законом від 28 червня 1912 р. про зміну деяких узаконень, що стосувалися центральних архівів давніх актових книг західних губерній, і про зміну облаштування цих архівів. Питанню каталогу присвячено § 4 закону. Наводимо його цілком: “Для инвентарного описания центральных архивов, с целью охраны хранящихся в них актов, должна быть описана каждая актовая книга, причем в опись должны быть внесены следующие данные: 1) номер и наименование книги; 2) год или годы, к коим относятся находящиеся в книге документы; 3) число актов и листов книги; 4) целость книги; 5) язык книги и 6) содержание книги”³⁷. Найскладнішим для виконання був, звичайно, останній пункт параграфа закону, що стосувався змісту актових книг.

Важливу й досить об’ємну інформацію про заходи щодо виконання закону від 28 червня 1912 р. подано в підготовленому за дорученням Міністерства народної освіти професорами Університету Св. Володимира М. Ф. Владимирським-Будановим та М. М. Ясинським проєкті “Правил про внутрішній розпорядок і діловодство в центральних архівах”, розроблених згідно з положенням закону, такого змісту: “... 7) Внутренний распорядок и деловодство в центральных архивах, а равно сроки для составления описей и каталогов центральных архивов, определяются правилами, издаваемыми Министерством народного просвещения”³⁸. Проєкт здобув схвальну оцінку. До нього було додано “Инвентарный опис актовой книги Центрального архиву № 5251 (за старим каталогом), складений завідувачем Архіву І. М. Каманіним”³⁹. Наведені в загальній частині опису номери цієї актової книги за каталогами – “новим” (№ 2155) і “старим” (№ 5251) дозволяють стверджувати, що Київський центральний архів станом на 1912 р. вже досить активно включився в створення “инвентарного каталога”. В кожному разі, припускаємо, що на той час актовим книгам було присвоєно нові номери: такий вид роботи не може стосуватися окремої актової книги, а здійснюється від початку і до кінця. І причиною перенумерування актових книг міг слугувати розподіл їх за фондоутворювачами й відмова від принципу поділу в “старому” каталозі (про що йшлося раніше). Однак це тільки припущення, бо інших відомостей про наявність “старих” і “нових” номерів актових книг не виявлено.

Документально підтверджено, що робота над створенням інвентарного каталогу згідно з законом 1912 р. розгорнулася і у Віленському центральному архіві. Це засвідчено в групі документів про дискусію між співробітниками обох архівів – Київського і Віленського, предметом якої слугувало, насамперед, тлумачення того, що саме в законі означає пункт 6 § 4 – “зміст книги”. Спеціально створена у Вільні комісія у складі архівістів і членів Археографічної комісії надіслала на розгляд відповідних фахівців у Київ протокол свого засідання від 19 вересня 1912 р., в якому, зокрема, було викладено позицію щодо

цього питання: “комиссия, по всестороннем обсуждении этого пункта, признала, что для скорейшего составления инвентарной описи не следует останавливаться на изложении содержания отдельных актов книги, и, следовательно, под “содержанием книги” нужно разуметь общий характер актов книги, излагая его содержание в таком, наприм[ер], виде: “Декреты главного литовского трибунала”, “Акты крепостные”, “Дела уголовные”, “Поз[о]вы” и т. п. Но если при инвентарном описании в книге встретится что-нибудь особенно выдающееся, наприм[ер], пергаменные грамоты, художественно сделанные заглавия и начальные буквы, рисунки, какие-нибудь интересные в научном отношении заметки и т. п., то об этом следует упоминать хоть в кратких словах”⁴⁰.

Незгоду з такою пропозицією детально аргументував І. М. Каманін у своєму поданні на ім'я ректора Університету Св. Володимира від 10 січня 1913 р. Він наполягав на тому, що віленські архівісти частково замінюють зміст книги її назвою (чи назвою її актів), а таку роботу архівісти (в кожному разі київські) вже виконали. Цю тезу І. М. Каманін підтвердив витягами з віленського “Каталогу” й київського “Списку актових книг”; ці останні стосувалися книги № 2898. При цьому архівіст визнав, що його пропозиція викликала заперечення й серед колег у Києві⁴¹.

Крапку в дискусії поставлено в рапорті комісії історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира з висновком на пропозиції Віленської комісії щодо практичного виконання закону про архіви 1912 р. У висновку, зокрема, відмічено, що зразки описових позицій “Інвентарного каталогу”, запропоновані обома архівами, задовільні тільки в частині описування “внешней стороны актовой книги”, та визнано прийнятною пропозицію Віленської комісії, бо запропонований І. М. Каманіним спосіб складання цієї частини описової статті “даст широкую свободу индивидуальному пониманию и оценке “интересного” и “неинтересного”, и с научной точки зрения не может быть признан нами удовлетворительным”⁴². Київські професори запропонували складати ще й покажчики до актових книг – імен і географічних назв.

Відомостей про подальше розгортання роботи над “Інвентарним каталогом” не виявлено. Та й складно припустити, що тоді вдалося значно просунути у її виконанні, враховуючи ті буремні події, що невдовзі почалися: Перша світова війна 1914–1918 рр., евакуація у 1915 р. Київського центрального архіву в Саратов, жовтневий переворот 1917 р. й подальша громадянська війна.

У радянський період КЦАДА під керівництвом В. О. Романовського приступив до системного описання актових книг з літа 1925 р. При цьому архівісти досить негативно оцінили доробок початку ХХ ст., який вони пов'язували з іменем М. Ф. Владимирського-Буданова. На їхню думку, запропоновані тоді короткі огляди змісту актової книги,

без поактового опису, втрачали “характер інвентаря”, куди занесено кожний акт, а ставали “суб’єктивним оглядом книги, з можливим зазначенням декотрих документів”⁴³. Отже, приступивши влітку 1925 р. до вироблення принципів нового описування актових книг, архівісти не ставили питання про власне роботу над каталогом.

Узагальнення доробку попередників здійснювалося через складання єдиних покажчиків – імен і географічних назв до вже існуючих по-документних описів, а також покажчика всіх опублікованих актів, що зберігалися в Архіві.

Основні принципи нової системи описування актових книг зводилися до таких: не заносити в опис дрібні деталі, при цьому виявляти всю інформацію, що має наукове значення і швидко просунути вперед описування “старих актів”, аби задовольнити вимоги дослідників⁴⁴. Роботу над кожною книгою було поділено на два етапи: 1. Зазначення короткого змісту кожного акта з вживанням тогочасних, без перекладу, юридичних термінів (тобто, максимальне використання діловодних заголовків); при цьому детально описувалися акти найвищої влади (постанови сеймів і сеймиків, привілеї, універсали тощо⁴⁵). На думку архівістів, такий метод не відкидав традицію поактового опису, але дуже його спрощував. 2. На основі опису створювалася “сводка” (зведення) – систематичний огляд актів кожної книги за певними рубриками. У ній також вказувалися номер книги за “Списком актових книг”, її заголовки, рік складання і мови написання документів, кількість аркушів. Відмічався також стан збереженості книги. Ці етапи опрацювання актових книг добре прослідковуються за рукописним варіантом “Інвентарного опису книги № 15. Книга гродська житомирська 1840 р.” авторства архівіста О. М. Андріяшева. В ньому збереглися обидві частини опису: перелік актів із використанням діловодних заголовків і власне “зведення”⁴⁶.

Наше припущення: архівісти 1920-х років не відкидали ідею й необхідність створення каталогу актових книг; їхня “сводка” (зведення, огляд) цілком підходить для цього виду обліково-довідкового документа в частині “зміст актової книги”. До звіту про роботу КЦАДА за 1925 р. вже було додано зразки зведень – інвентарні описи до актових книг №№ 2094, 2099, 2101, 2109, 4597, 4598, 4599⁴⁷. Після затвердження цих зразків колегією Центрального архівного управління при Всеукраїнському виконавчому комітеті (Укрцентрархів), їх почали застосовувати на практиці⁴⁸. Варто відмітити, що запропонована система описування одразу запрацювала, а результати роботи архівістів були вражаючими. Йдеться, насамперед, про кількісні показники, що збереглися у звітах. Оцінити якість підготовлених зведень складніше, бо дотепер їх збереглося зовсім небагато. Однак високий професіоналізм архівістів, які безпосередньо описували актові книги, насамперед

О. М. Андріяшева, В. І. Новицького та М. Ф. Тищенка, апіорі забезпечує позитивну відповідь і на це питання. Тільки за 2-е півріччя 1926 р. ці архівісти описали 14 актових книг: О. М. Андріяшев – 6 (2312 актів, 2753 арк.), В. І. Новицький – 5 (1436 актів, 2012 арк.), М. Ф. Тищенко – 3 (153 акти, 1676 арк.)⁴⁹. Подібні відомості збереглися й за 1929 р.⁵⁰

Велику увагу описуванню актових книг та окремих документів (у фасцикулах) приділено в генеральному плані роботи КЦАДА на 1931–1933 рр. Цей вид роботи визнано в архіві основним. Поставлене питання про збільшення штатів підтверджувалося відповідними розрахунками. Вказано загальну кількість актових книг – 5885 (в ін. місці – 5838), окремих документів – 454 979⁵¹. Наведено варіанти розрахунків часу, необхідного для виконання поставленого завдання; йшлося вже не про тисячоліття, але про століття. Вкажемо тільки одну цифру – визначено, що 3 архівісти могли завершити зведене описання актових книг за 60 років, виконуючи тільки цей вид робіт.

Розроблена 1925 р. система описування актових книг постійно удосконалювалася і часто розглядалася на виробничих нарадах у КЦАДА. На одному з таких засідань 6 квітня 1931 р. доповідач М. Ф. Тищенко відмітив, що все ще не вдалося досягнути належної уніфікації при складанні зведень: “В інтересах науки конче треба виробити стабільну форму, запровадивши в ній твердо визначені шпальти, навколо яких треба буде систематизувати описи окремих актів актових книг”⁵². О. М. Андріяшев підкреслив необхідність раз і назавжди встановити рубрикацію актів за змістом, а також виробити стабільний список видатних осіб, прізвища яких треба згадувати в описах. Водночас у виступах на засіданні зазначалося, що при описуванні окремих книг буде доцільним запровадження додаткових рубрик. Ухвалено: виробити типову форму (зведення). Таку “Схему зведень описів актових книжок” було розглянуто й затверджено на виробничій нараді від 27 квітня 1931 р.⁵³ В іншому документі відмічалось, що в основу розробленої схеми покладено “марксо-ленінське розуміння історичного процесу”⁵⁴.

Однак тогочасні політичні реалії перекреслили всі ці плани: репресії в Архіві почалися зі звільнення з роботи директора В. О. Романовського 21 січня 1931 р. На засіданні робочої колегії Укрцентрархіву від 27 квітня 1932 р. відмічалось, що попередню роботу КЦАДА не було побудовано на марксистсько-ленінській методології; тодішньому директорові О. П. Оглоблину доручалося усунути визначені хиби, цілком переробивши план роботи. Пунктом 3 ухвали Архівові пропонувалося “негайно припинити описування актових книг за прийнятою ним формою (загальна, формальна реєстрація документів без розкриття їх змісту)”⁵⁵. В подальшому усіх досвідчених співробітників КЦАДА було звільнено з роботи. Молоді кадри (“комсомольці”), що прийшли замість них в Архів, звичайно ж, були “політично надійними”, але не

мали жодної уяви про актові книги та їх описування, так само як і про інші види архівних робіт. Відомості про спробу відновити опрацювання актових книг знаходимо аж у плані роботи архіву на 1939 р. Йшлося про те, що описування актових книг слід здійснювати шляхом складання картотеки: короткий зміст акта фіксувався на картці, на ній також вказували фонд, № акта, дату, аркуші. Картковий опис на кожну книгу друкувався на машинці⁵⁶. При цьому відмічаємо, що інформації про обсяг виконаної роботи з цього пункту в звітах за 1939–1941 рр. не виявлено (в документах йдеться тільки про труднощі, викликані, насамперед, незнанням мов, на яких складено акти). Звертає увагу факт, що Архів повернувся до подокументних описів (згодом почали складати замість них тематичні покажчики). Воно й зрозуміло: створення зведень, в основу яких покладено узагальнення інформації, потребували відповідного рівня кваліфікації та знань.

І ще одне: у плані роботи на 1939 р. йшлося вже не про єдину колекцію актових книг, а про окремі фонди. І справді, в 1930-х роках, найбільше в їх 2-й половині, постало питання обов'язкового фондування документів КЦАДА і створення на основі цього облікових документів. Прогресивність цих заходів для документів, що відклялися, наприклад, в результаті діяльності державних установ, не викликає сумніву. Однак ними знищувалася унікальність КЦАДА, створеного для зберігання й опрацювання великого однотипового масиву документів (актових книг), з сучасної точки зору – єдиної колекції. Одним із таких документів, що закріплював розподіл актових книг за фондами, став “Список фондів Центрального архіву давніх актів” станом на 20 лютого 1939 р. (див. його перші 92 позиції)⁵⁷. Приблизно в цей час створено ще один важливий обліковий документ – “Список фондів актових книг і фондові картки до них”⁵⁸. Він складається зі змісту – власне списку фондів цих книг (161 позиція), передмови, а також 161 фондової картки; всі вони надруковані на стандартних аркушах. Примітно, що у фондових картках нумерацію актових книг наведено за “Списком актових книг”. Крім того, до значної кількості фондових карток додано довідки про наявність актових книг – тих, що збереглися після війни 1941–1945 рр. Таке перевіряння наявності проведено 1947 р.

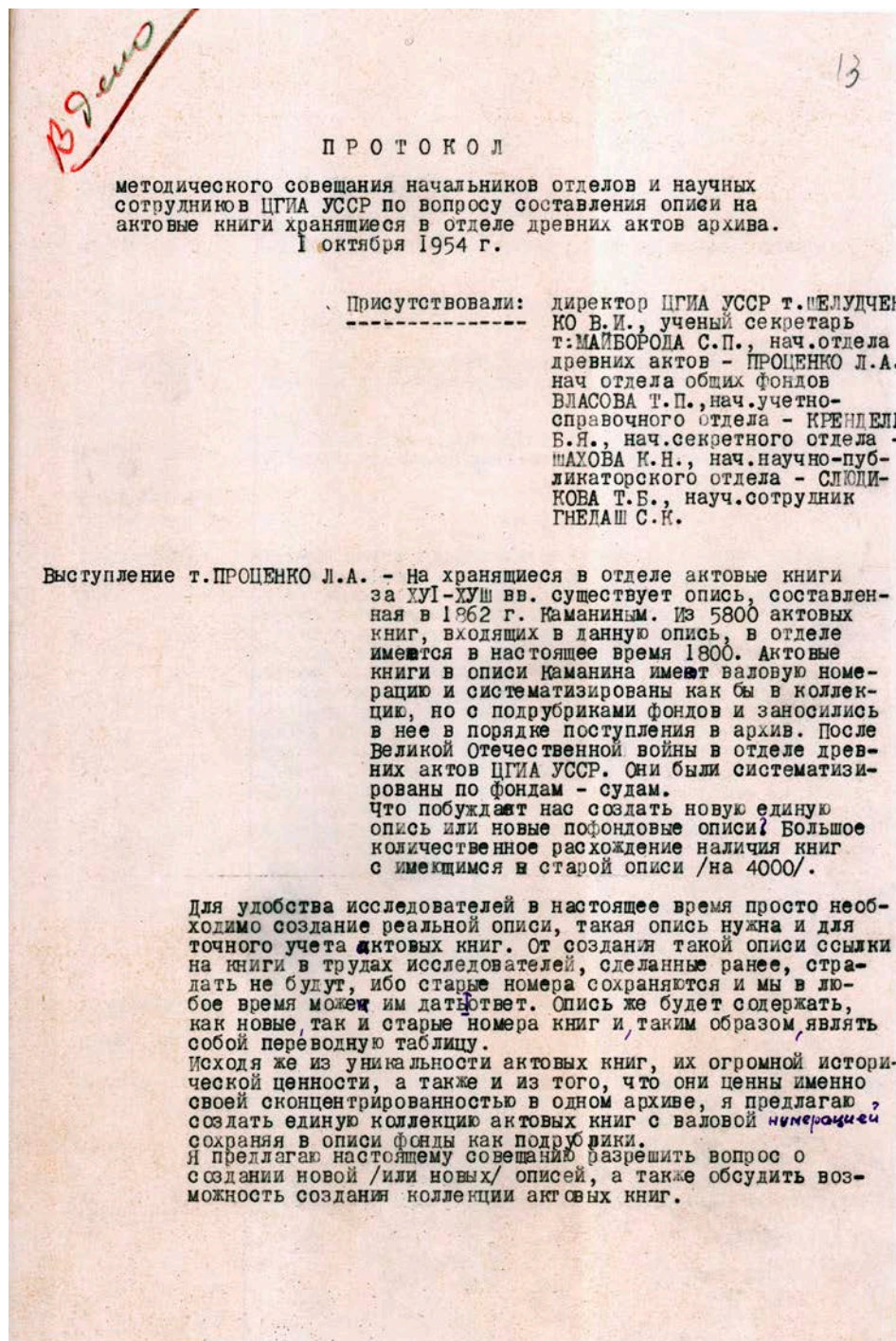
Щоправда, численні факти засвідчують, що поділ актових книг за фондоутворювачами тоді було проведено тільки на папері. Книги й надалі продовжували зберігатися й використовуватися згідно з валовою нумерацією “Списку актових книг” 1862–1864 рр. Стан, коли актові книги формально було поділено на діловодні фонди, але ці книги продовжували зберігати валову нумерацію й фактично облікувалися за “Списком актових книг”, зберігався в архіві досить тривалий час. Однак такий стан, а також суттєва зміна в кількісному складі актових книг в результаті Другої світової війни 1939–1945 рр. – скорочення їх

на дві третини, все ж вимагали відповідної реакції архівістів. Яскравим документом на засвідчення проблеми слугує протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників ЦДІА УРСР (до його складу в кінці 1943 р. увійшов КЦАДА як відділ давніх актів) з питання складання опису на актові книги, що зберігаються у відділі давніх актів Архіву, від 1 жовтня 1954 р.⁵⁹ (див. його у додаткові до статті). Більшість учасників наради висловилися за створення (а фактично збереження) єдиної колекції актових книг із валовою нумерацією, зберігаючи у заново складеному описі поділ на фонди як підрубрики. Труднощі реалізації такого плану полягали в тому, що актові книги формально, на папері, вже були обліковані за фондами, через те повернення до єдиної колекції з неминучістю викликали зміни в облікові, а це можна було здійснити тільки з дозволу Управління державними архівами НКВС УРСР. Такого дозволу, звичайно ж, надано не було, тому в Архіві проведено фактичний розподіл актових книг на фонди (тепер їх 60) зі складанням окремих описів на кожен діловодний фонд з окремою нумерацією. З якоїсь причини в заголовках описів не було використано навіть інформацію зі “Списку актових книг”; зазвичай вони зводилися до визначення “Актова книга” і наведення крайніх дат. Тоді ж (орієнтовно 1956 р.) було складено “Перевідну таблицю” між “Списком” і окремими описами фондів.

Питання про створення каталогу актових книг не виникало; співробітники відділу давніх актів ЦДІА УРСР, а згодом Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України) продовжили традицію попередників і відновили складання подокументних (внутрішніх) описів актових книг. Зокрема, З. С. Хомутецька й В. Д. Чунгулова, а також завідувач відділу Л. А. Попова (Проценко) спочатку опрацювали Ф. 22 “Кременецький земський суд”, описавши всі його актові книги (49 із загальної кількості 52 справ фонду); 35 із цих описів були опубліковані⁶⁰, решта зберігається у відділі в машинописному варіанті. Надалі почалося опрацювання документів Ф. 21 “Кременецький гродський суд” – найскладнішої частини збірки актових книг: ці документи потрапили в архів у стані розсипу і були дуже пошкодженими. Свій досвід у цій надскладній роботі архівісти узагальнили й опублікували⁶¹.

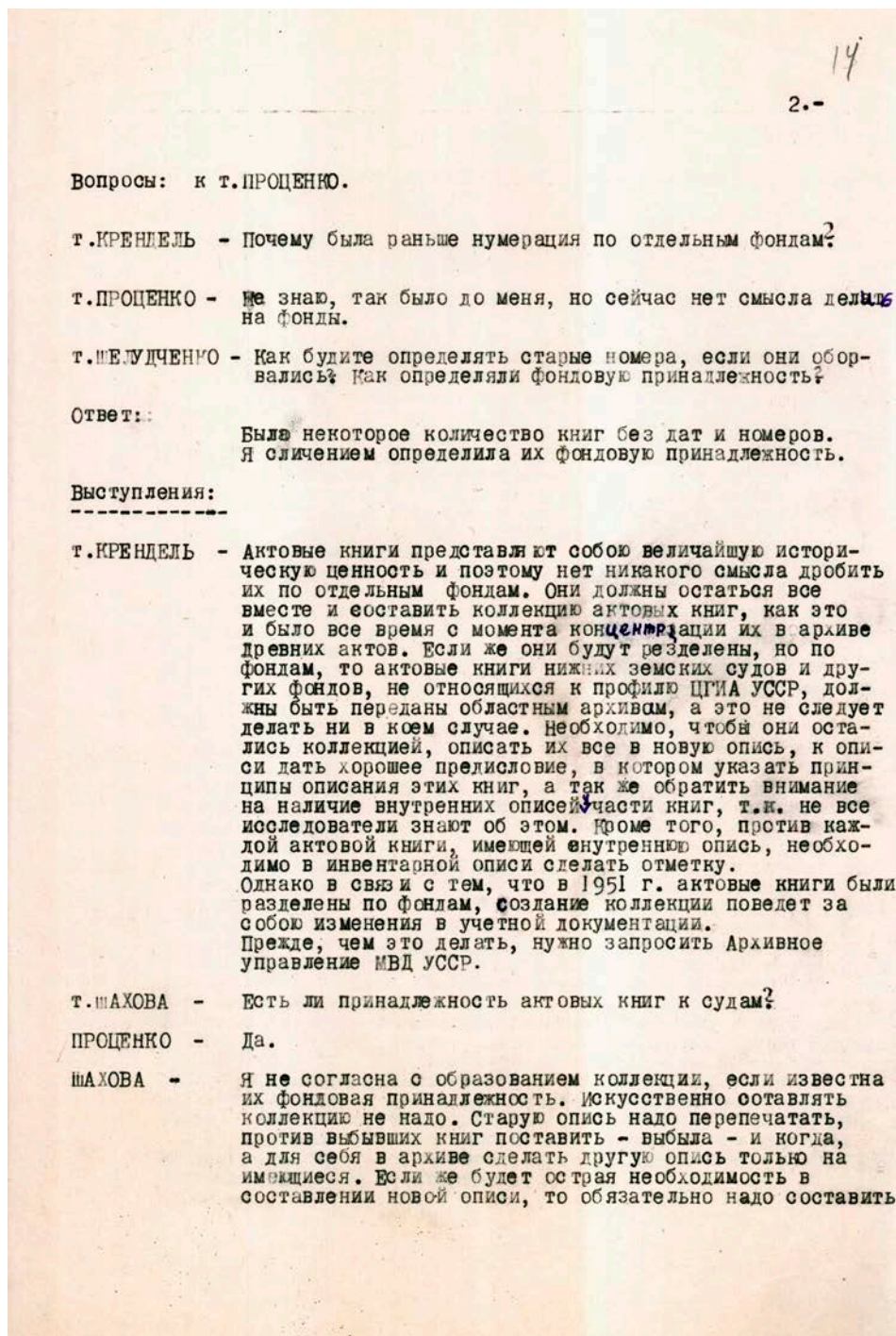
Загалом же дослідники, та й архівісти, дотепер орієнтуються у цій безмежній кількості документів на ту мінімальну інформацію, яка є у “Спискові актових книг”, складеному в 1862–1864 рр.

На часі створення зведеного науково-довідкового апарату до актових книг зі збірки ЦДІАК України, що відповідав би сучасним вимогам і дозволив повноцінно використовувати унікальні актові документи при створенні справді наукової концепції історії незалежної України. Однак такий великий проект (тепер у ЦДІАК України зберігається

Протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників ЦДІА УРСР від 1 жовтня 1954 р. про складання єдиного опису актових книг, що зберігаються у відділі давніх актів.

ЦДІАК України. Ф. Р-2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 13.

Протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників ЦДІА УРСР від 1 жовтня 1954 р. про складання єдиного опису актових книг, що зберігаються у відділі давніх актів.

ЦДІАК України. Ф. Р-2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 14.

15
3.-

и переводную таблицу по последовательному проекту инструкции.

т.ВЛАСОВА - Я считаю, что извлекать из фондов книги не надо. По какому принципу их выделять?

т.МАЙБОРОДА - Я не согласен с доводами т.ПРОЦЕНКО и решительно возражаю против перешифровки и составления новой описи. В 1862 г. Центральным архивом Древних актов в Киеве была составлена опись актов книг ХУІ-ХУІІІ вв., издана тиражем в 1000 экземпляров. С этого времени документы актов книг стали предметом широкого научного изучения. Они явились источниками для составления документальных сборников документов /Архив Юго-Западной России, акты Юго-Западной России и т.п. а в 1953 г. документы актов книг использованы в трех томном сборнике "Воссоединение Украины с Россией", использованы в сотнях монографий, и тысячах статей. Везде в ссылках на источники использования фигурируют номера актов книг, присвоенные в 1862г.

Ввиду того, что многочисленное количество документов актов книг введено в научный оборот по старой описи, новая нумерация актов книг не нужна. Она внесет только путаницу в научное использование актов книг и будет сбивать с толку исследователей в поисках нужных им документов, известных по старой описи.

Если т.ПРОЦЕНКО аргументирует необходимость перешифровки актов книг трудностью розыска их в отделе древних актов по старой описи и отсутствием в архивохранилище топографического указателя, то эти доводы совершенно не убедительные. Скоцентрировать акты книги в определенном хранилище и составить для них топографический указатель не такая уже сложная вещь.

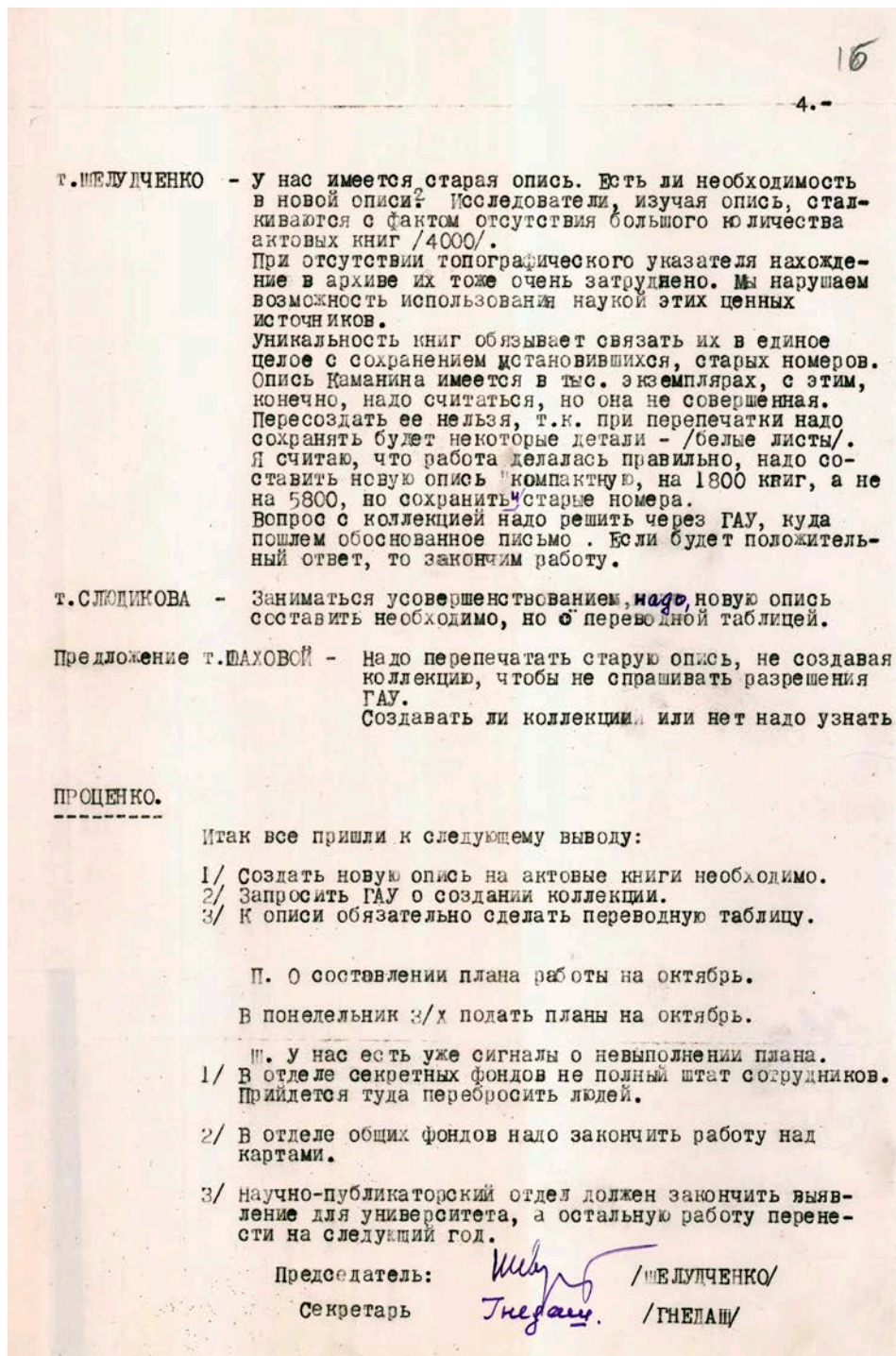
Но акты книги следует привести в надлежащий порядок. Поскольку из 5800 актов книг в отделе в наличии имеется 1800, то необходимо провести сверку наличия и к старой описи составить примечание с приложением списка отсутствующих номеров актов книг. Проведение этого мероприятия считаю необходимым и полезным, так как оно позволит уточнить количество и номера, имеющихся у нас в ЦДАК актов книг.

Если мы будем руководствоваться не интересами науки, а чисто местными практическими соображениями, удобными только для работников архива древних актов и согласимся с предложением т.ПРОЦЕНКО о перешифровке актов книг, то мы грубо нарушим исторически сложившийся комплекс актов книг, создадим путаницу в их научном использовании и вызовем своим "усовершенствованием" их учета протесты со стороны исследователей.

Я решительно протестую против присвоения актовым книгам новых архивных номеров и считаю предложение т.ПРОЦЕНКО неосновательным и антинаучным.

Протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників ЦДАК УРСР від 1 жовтня 1954 р. про складання єдиного опису актових книг, що зберігаються у відділі давніх актів.

ЦДАК України. Ф. Р-2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 15.

Протокол методичної наради начальників відділів і наукових співробітників ЦДІА УРСР від 1 жовтня 1954 р. про складання єдиного опису актових книг, що зберігаються у відділі давніх актів.

ЦДІАК України. Ф. Р-2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 16.

ДИРЕКТОРУ ЦДИА УССР

ТОВ. ТЕСЛЕНКО М.І.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

13/IV-63 г. по распоряжению Архивного управления Киевскому горархиву, вместе с ф. Киевский городской магистрат, были переданы 3 актовые книги. Считаю необходимым возбудить ходатайство перед АУ о возвращении данных книг в отдел древних актов по следующим соображениям.

Актовые книги были собраны и послужили основой для создания Киевского архива древних актов, на основании правительственного указа 1852 г., явившегося следствием ряда исторических событий.

С тех пор в количестве около 6000, они хранились в этом архиве и представляли из себя коллекцию актовых книг судебных учреждений Киевского, Волынского и Подольского воеводства до 1800 г.

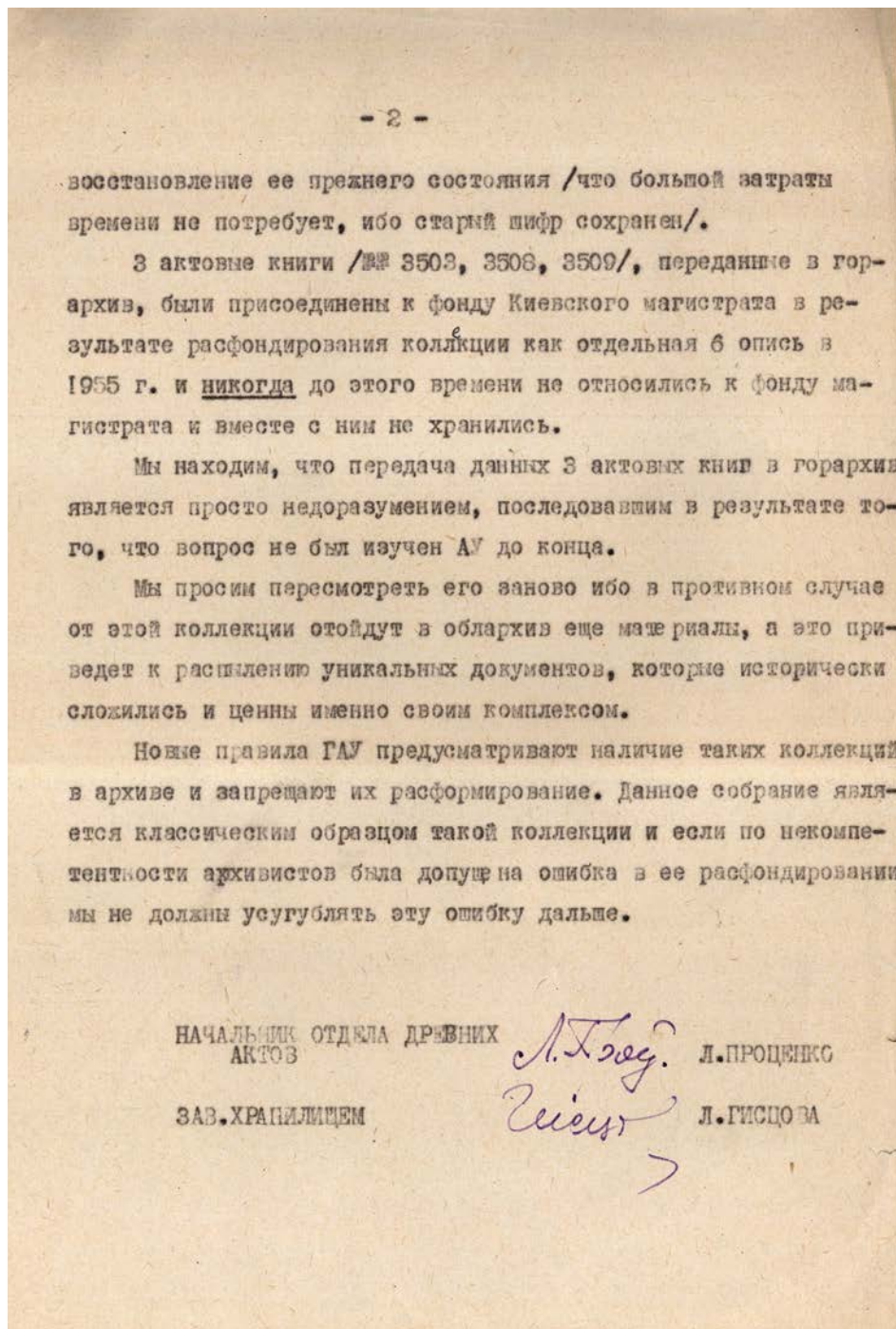
Исторически сложившаяся уникальная коллекция после войны 1941-45 гг. уцелела только в своей третьей части и сейчас насчитывает до 2000 книг.

Все актовые книги были зафиксированы в описи, изданной архивом в 1852 г. и имел^у единую валовую нумерацию, хотя подразделялись на учреждения, которые прислали книги в архив.

В 40-х годах, после войны, коллекция актовых книг по неизвестным нам соображениям была искусственно расфондирована на 47 фондов. В связи с тем, что коллекция актовых книг имеет мировую известность и неоднократно использовалась в различных изданиях /"Архив Ю-З России", "Памятник" и др./ считаю разделение коллекции на фонды антинаучным и считаю необходимым

1963 р., [після квітня 13]. – Доповідна записка начальника відділу давніх актів ЦДІА УРСР Л. А. Проценко і завідувача сховищем Л. З. Гісцової директорів архіву М. І. Тесленку про відновлення розформованої колекції актових книг як єдиної.

Засвідчена копія. Документ зберігається у відділі давніх актів; у ф. Р-2245 його не виявлено.

1963 р., [після квітня 13]. – Доповідна записка начальника відділу давніх актів ЦДІА УРСР Л. А. Проценко і завідувача сховищем Л. З. Гісцової директорові архіву М. І. Тесленку про відновлення розформованої колекції актових книг як єдиної (продовження).

близько 2 тис. актових книг – порівняти з близько 6 тис. напередодні війни) може бути реалізовано на основі державної програми й окремого фінансування.

Втілення в життя такого об'ємного проекту потребує великої й тривалої підготовчої роботи. Саме тому відділ давніх актів з ініціативи автора цієї статті розробив “Пам'ятку до складання Каталогу актових книг ЦДІАК України”. Вона базується на основі поглибленого вивчення змісту “Списку актових книг”, “Перевідної таблиці до Списку актових книг”, в якій обліковано ті книги, що збереглися в ЦДІАК України після Другої світової війни 1939–1945 рр., історії діловодства Речі Посполитої XVI–XVIII ст., архівних документів. Крім того, виявляються й обліковуються всі подокументні описи до актових книг, складені архівістами всіх поколінь. А головне – вивчається й узагальнюється досвід попередників у створенні облікових документів на актові книги.

Перш ніж перейти до узагальнених пропозицій для “Пам'ятки”, відмітимо таке. Термін “актова книга” вживається у широкому й вузькому значенні. Широке – означає форму діловодства адміністративно-судових установ Речі Посполитої, в т. ч. тих, що діяли на території українських земель у її складі. Однак це діловодство не зводилося до єдиного виду документів, тому у вузькому значенні: 1) власне актові книги – це збірки білових документів земських, гродських, підкоморських, каптурових та ін. судів (своєю чергою поділялися на поточні, записові, декретові книги тощо); 2) подібні книги велися в діловодстві органів самоуправління міст і містечок Речі Посполитої й називалися відповідно магістратськими або ратушними; 3) в усіх названих у попередніх двох пунктах установах велися книги протоколів – попередні записи для складання документів власне актових (магістратських, ратушних) книг; 4) решта книг, що теж числиться в “Спискові актових книг” як актові: люстрації, інвентарі, податкові тарифи, ревізькі казки, метричні книги, списки жителів окремих населених пунктів, регести документів актових книг тощо.

Ми пропонуємо скласти каталог до основної групи актових книг, виділеної в пункті № 1, спочатку розробивши схему його позицій на основі доробку попередників. За приблизними підрахунками, таких позицій каталог включатиме близько 800. Сюди можна приєднати окремі види документів групи № 4. Питання про розроблення принципів і складання новітнього обліково-довідкового документа до груп №№ 2 і 3 слід вивчити в подальшому окремо.

---

¹ Актові книги – це збірки документів, що відклалися в результаті діяльності різних судів у Великому князівстві Литовському й Речі Посполитій, у т. ч. й на українських землях у їхньому складі, у XV–XVIII ст. Були формою

діловодства у гродських, земських і підкоморських судах, апеляційних інстанціях, а також у магістратах і ратушах.

² Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943: зб. документів у 2 т. Т. 1: 1852–1921/упоряд.: Л. А. Сухих, В. В. Страшко. Київ, 2002. С. 93–95. Архів як навчально-допоміжну установу було включено в склад Університету Св. Володимира й безпосередньо підпорядковано його правлінню. Спочатку Архівові надали приміщення на нижньому поверсі червоного корпусу університету, а з 28 червня 1852 р. перевели у т. зв. рекреаційну залу на 3–4 поверхах (у цьому місці перекриття між поверхами не було).

³ Після приєднання краю до Російської імперії в результаті поділів Речі Посполитої (всіх їх було 3 – 1772, 1793 і 1795 рр.) формально тут продовжували діяти польські закони; вступ у силу загальноросійських законів і установ починався після 1799 р.

⁴ Повною, вживаною в офіційних документах назвою Архіву з часу заснування слугувала (російською мовою): “Киевский центральный архив для древних актов книг губерний Киевской, Подольской и Волынской”; часто при вживанні в ній відсікався перелік губерній. Скорочена назва: “Киевский центральный архив” застосовувалася при повторному вживанні її в певному документі або у внутрішньому діловодстві. Саме таке скорочене найменування (а також “Архів”) вжито у тій частині статті, що стосується періоду 1852–1921 рр. Офіційного документа про перейменування установи на “Центральний архів стародавніх [згодом давніх] актів у Києві” поки що не виявлено. Однак на початку радянської доби згадка про актові книги з назви щезла, її замінено словом “акти”, при тому, що терміни аж ніяк не є синонімами. Почалося широке застосування аббревіатур (КЦАДА, ЦАДА, Київський ЦАДА тощо), що загалом характерно для радянської доби. Питання про перейменування потребує дослідження: в цій здавалося б непомітній і незначній заміні, на наш погляд, закладено глибший сенс, спрямований на нівелювання унікальності Архіву, його первісного призначення.

⁵ Ці відомості взято з заголовків справ (див. їх за роками) з діловодного опису справ Київського центрального архіву за 1852–1916 рр. (ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 237. Оп. 1. Спр. 66) та Опису діловодного фонду “Ф. 303. Центральний архів давніх актів 1852–1939 рр.” (Там само. Спр. 71). Діловодний фонд КЦАДА не зберігся. Є про це й у власне передавальних описах.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 62 (37 арк.), 63 (113 арк.), 64 (118 арк.), 65 (141 арк.).

⁷ Там само. Спр. 71.

⁸ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 94, 136.

⁹ Питання підготовки архівних кадрів високої кваліфікації, які б змогли забезпечити виконання пунктів закону від 2 квітня 1852 р., з часом набувало все більшої ваги, настільки, що постало в центрі уваги двох урядових комісій (1892 і 1903 рр.), які діяли при міністерстві народної освіти в напрямі визначення заходів щодо успішної діяльності центральних архівів давніх актів. Зокрема, у висновку комісії 1903 р. відмічалось: “Целесообразная архивная служба требует высшего образования, специальных историко-юридических, лингвистических и палеографических знаний, честного и тяжелого труда” (Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 252). Далі було наведено низку заходів, спрямованих на забезпечення архівів такими кадрами.

¹⁰ Див. про це у зб.: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 253 та у ст.: *В. О. Романовський*. Архів стародавніх актів та його фонди// Центральный архив стародавніх актів у Києві: зб. статей/ред. В. О. Романовський. Київ, 1929. С. 21 та ін.

¹¹ *Каманин И.* Несколько слов по поводу “Архивного инвентаря” проф. Д. И. Самоквасова// Университетские известия. Киев, 1898. № 8. С. 11.

¹² Тут і далі відомості про Віленський і Вітебський центральні архіви давніх актових книг переважно наведено за дослідженнями: *Шумейко М. Ф., Козак К. И., Селеменев В. Д.* Архивоведение Беларуси. Ч. 1. Минск, 1998; *Шумейко М.* Виленский и Витебский центральные архивы древних актов книг в XIX – начале XX вв. и судьба их документальных собраний// Студії з архів. справи та документознавства. Т. 8. Київ, 2002. С. 17–28.

¹³ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 21.

¹⁴ *Каманин И.* Указ. соч. С. 11. Загалом станом на 1929 р. було складено 296 подокументних описів до актових книг (видрукувано було тільки 79 у період 1869–1909 рр.) Починаючи з 1923 р., у КЦАДА приступили до складання зведених покажчиків до цих описаних книг – відомо, зокрема, про 150 тис. карток до таких покажчиків станом на 1930 р. Весь цей цінний обліковий масив безслідно щез.

¹⁵ Царское село// Каталог древним актовым книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, а также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящихся ныне в Центральном архиве в Вильне. Составлен архивариусом оного, членом Виленской археографической комиссии М. Горбачевским (издание официальное). Вильно, 1872. URL: <http://book-old.ru/BookLibrary/04100-Vilenskaya-komissiya/1872.-Katalog-drevnim-aktovyim-knigam-guberniy-Vilenskoy-Grodnenskoj-Minskoy-i-Kovenskoj.html> (дата звернення 12. 01. 2017)

¹⁶ Автори вже згадуваної праці “Архивоведение Беларуси” (*Шумейко М. Ф., Козак К. И., Селеменев В. Д.* Указ. соч. Ч. 1. С. 62) вважають, що в цій 2-й колонці наведено діловодний (?) номер. Можна припустити, що вони не звернули увагу на передавальні описи (або ж ці описи не збереглися дотепер у Віленському архіві?). Детальніше про це – в частині статті, де йдеться про подібний обліковий документ КЦАДА.

¹⁷ Российская государственная библиотека (г. Москва)// Историко-юридические материалы, извлеченные из актов книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в центральном архиве в Витебске, и изданные под редакцией архивариуса сего архива Созонова. Витебск, 1871. Вып. 1. С. XIII–LII. URL: <http://dlib.rsl.ru/01003871110> (дата звернення 15. 01. 2017)

¹⁸ Университетские известия/Императорский Университет Св. Владимира. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1862–1919. 1862. № 6. С. 1–37; № 9. С. 39–68; 1863. № 1. С. 69–92; № 2. С. 93–108; № 5. С. 109–124; № 6. С. 125–148; 1864; № 7. С. 149–172; № 8. С. 173–188; № 12. С. 189–216.

¹⁹ ЦДАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 73. Примірник було взято у виготовлену в друкарні оправу. Зберігся тільки її корінець. Відшукати тепер у бібліотеках всі номери “Университетских известий” з частинами публікацій “Списку” є надто проблемним.

²⁰ *Романовський В.* Зазнач. твір. С. 18.

²¹ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 100.

²² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 653. Спр. 64. Арк. 18, 18зв., 252. Оригінал. Опубл. у зб.: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 267.

²³ *Кеннеді Грімстед Патриція*. Археографія на службі імперської політики: заснування Київської археографічної комісії та Київського центрального архіву давніх актів//Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії. Київ, 1997. С. 27, посилання № 41.

²⁴ Царское село//Каталог древним актовым книгам... URL: <http://book-old.ru/BookLibrary/04100-Vilenskaya-komissiya/1872.-Katalog-drevnim-aktovyim-knigam-guberniy-Vilenskoy-Grodnenskoj-Minskoy-i-Kovenskoj.html> (дата звернення 12.01. 2017 р.)

²⁵ Детальніше про це див. у зб.: Київський центральний архів давніх актів. Т. 1. С. 178–191.

²⁶ Див. про це: *Сухих Л. А.* Будні Київського Центрального архіву давніх актів//Архіви України. 2012. № 2. С. 121–149.

²⁷ Актові книги зберігалися у величезній залі, у 26-ти подвійних шафах на 3 і 4 дверець кожний, причому у деяких шафах книги поставлено у 2 ряди; загальний лінійний розмір усієї збірки – 554,9 м. Див. *Андріяшев О. М.* Актові книги Київського центрального архіву давніх актів//Центральний архів стародавніх актів у Києві: зб. статей. С. 33.

²⁸ Фасцикул – це пачка (в'язка) тематично підібраних документів, кожен з яких своєю чергою теж був певним чином складений; у діловодстві адміністративно-судових установ Речі Посполитої становили єдине ціле з актовими книгами. В КЦАДА таких “отдельных документов” налічувалося 454979, про це є запис у “Спискові актових книг” – див. ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 111.

²⁹ Див. про це також: *Гісцова Л. З.* Київський центральний архів давніх актів (1917–1941)//Архіви України. 2002. № 4–6. С. 18.

³⁰ *Андріяшев О. М.* Зазнач. твір. С. 33–123.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 1–308. Щоправда, на останньому, 308-му аркуші вміщено єдиний додаток, характерний тільки для цього примірника, що включає перелік різного роду оголошень (понад 250 окремих документів). Припускаємо, що цей додаток може частково стосуватися вміщеної на арк. 307 примітки: “Кроме того, прислано той же Комиссией [Київською археографічною] 10 пачек, заключающих в себе 1598 документов”.

³² Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 253; *Романовський В.* Зазнач. твір. С. 22.

³³ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 251 і далі.

³⁴ Там само. С. 275 і далі. Оригінал документа: ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 653. Спр. 64. Арк. 63–78зв.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 653. Спр. 64. Арк. 81, 81зв. У фонді М. Ф. Владимирського-Буданова (ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 60. Спр. 275. Арк. 3–4) цей документ зберігається під назвою “Форма каталога”; обидва документи трохи різняться у викладі змісту документів книги. Див. також: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 318–325.

³⁶ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 277.

³⁷ Там само. С. 118–119; у збірнику його передруковано з видання: ЗПСГ. Т. XXXII. Отд. I. 1912. Петроград; 1915. № 37580. С. 1017–1018. У збірнику (С. 119) наведено й ін. посилання на джерела, в яких зберігаються списки закону.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 707, Оп. 196. Спр. 120. Арк. 2зв. Проект правил – Арк. 16–19; в них подано також інформацію щодо складання подокументних описів.

³⁹ Там само. Арк. 20–21.

⁴⁰ Там само. Оп. 81. Спр. 69. Арк. 2–3зв. Опубл.: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 323–325.

⁴¹ Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 327–328. Див. також у зб. ін. документи, що стосуються цієї теми.

⁴² Там само. С. 328–329.

⁴³ Романовський В. Зазнач. твір. С. 22.

⁴⁴ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 14. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 9зв.–10.

⁴⁵ Прослідковується схожість цієї розробки 1920-х років із пропозиціями архівіста К. Є. Козловського, опублікованими 1869 р. у газеті “Киевлянин” (№ 87–89). Див. про це: Київський центральний архів давніх актів... Т. 1. С. 21.

⁴⁶ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 189. Арк. 1–81 (Зведення – арк. 2–8). Книга № 15 (нумерація за “Списком”) збереглася дотепер – див. ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 9.

⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 261. Арк. 12–39.

⁴⁸ Там само. Спр. 867. Арк. 179.

⁴⁹ Там само. Спр. 261. Арк. 51, 51зв.

⁵⁰ Там само. Спр. 867. Арк. 173зв.

⁵¹ Там само. Спр. 1100. Арк. 1–5; Спр. 1308. Арк. 17, 18 та ін.

⁵² Там само. Спр. 1303. Арк. 50. Засідання відбувалося вже без В. О. Романовського (його заарештовано 26. 01. 1931 р.).

⁵³ Там само. Арк. 56, 57.

⁵⁴ Там само. Спр. 1318. Арк. 4.

⁵⁵ Так само. Спр. 1618. Арк. 26–28.

⁵⁶ Там само. Спр. 1842. Арк. 3.

⁵⁷ ЦДІАК України. Ф. 237. Оп. 1. Спр. 70.

⁵⁸ Там само. Спр. 69.

⁵⁹ Там само. Ф. Р–2245. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 13–16. У протоколі відмічено, що актові книги розділено на фонди й так обліковано 1951 р. Наведено й ін. факти, зокрема сумнівний про те, що “Список актових книг” було видано 1862 р. накладом в 1 тис. примірників (на початку 1861 р. “Университетские известия”, в яких упродовж 1862–1864 рр. було надруковано “Список”, мали наклад 300 примірників, у час найбільшої популярності – 600).

⁶⁰ Кременецький земський суд. Описи актових книг. Вип. 1. Кн. № 1–11 (1568–1598 рр.). Київ, 1959; Вип. 2. Кн. № 12–22 (1601–1614 рр.). Київ, 1965; Вип. 3. Кн. № 23–35 (1616–1625 рр.). Київ, 1965.

⁶¹ Див. напр.: *Попова Л.* Описання актових книг у відділі стародавніх актів ЦДІАК України//Науково-інформаційний бюлетень. Київ, 1958. № 3(33). С. 77–101; *Чунтулова В.* Форми документів актових книг Кременецького гродського суду//Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління МВС УРСР. Київ, 1960. № 4(42). С. 3–13; *Проценко Л. А.* Актові книги як джерело до вивчення спеціальних історичних дисциплін//Історичні джерела та їх використання. Вип. 1. Київ, 1964. С. 52–62.

The article deals with the creation in the Kyiv Central Archives of Ancient Register Books of the one recording document for the collection of Register books received by Archives according to the Decree of April 2, 1852. It was discovered that all "List" compilers were six and named their names. For the first time developed the methods of creating of this document on the basis of transmitting descriptions, according to which the Register books were transferred from the government agencies to the archives. Also it was discovered the fact the starting of working on the catalog of Register books in the 1910's. It was found out the preface to the printed copy of the "List"; it is printed as addition to the article. The necessity of creating of a modern complete catalog of books is proved.

Key words: the Kyiv Central Archives of Ancient Register Books; Vilna and Vitebsk Central Archives of Ancient Register Books; transmitting descriptions; document descriptions; the Catalog of Register Books; A. Y. Krasovsky; E. V. Stan-
kivych; I. M. Kamanin; V. O. Romanovsky.